

Sociaal-liberalisme in een netwerkmaatschappij

door Carel Tielenburg en Christiaan de Vries

D66 heeft zich van een sociaal-liberaal profiel voorzien. Prompt leidde dat tot een discussie over de vraag of de partij hiermee zijn pragmatische stellingen zou verlaten. Jan Glastra van Loon heeft hierop in *NRC Handelsblad* al geantwoord, namelijk dat zoiets niet het geval hoeft te zijn. De keuze voor een expliciet politiek-ideologisch perspectief is natuurlijk in de eerste plaats een tactische wending, bedoeld om de partij een herkenbare positie op de politieke kaart te verschaffen. Daarnaast, en daar doelde Jan van Loon op, kan deze beslissing ook worden beschouwd als voorwaarde voor nadere en vooral een bredere inhoudelijke reflectie. De aanname moet dan wel zijn dat het sociaal-liberale perspectief hiertoe meer mogelijkheden biedt dan het 'democratische' blikveld dat de partij tot nog toe verkoos. En misschien moet je wel vaststellen dat de democratische oriëntatie van de partij gaandeweg was ingeperkt tot een overwegend formeel klinkende canon.

In dit stuk willen wij in eerste ronde de ruimte verkennen die het sociaal-liberale perspectief ons verschaft. Wij laten ons hierbij, gegeven het karakter van ons onderwerp, leiden door de volgende inhoudelijke oriëntaties die het denken van de partij altijd hebben gekleurd: die van de rechtsstaat, de democratie en het vrijheidsbegrip.

Het sociale en het liberale

Welke is de betekenis van de toevoeging van het sociale aan het liberale? Merkwaardigerwijs stelt niemand die vraag, net zoals in het geval van de twee betekenissen waaruit de 'sociaal-democratie' is opgebouwd. Op die manier moet het wel lijken alsof het sociale naar een bepaalde morele kwaliteit verwijst: sociaal of niet sociaal bewogen. Maar een dergelijke moralisering vormt te zeer

De auteurs van dit artikel verkennen de betekenis van het predikaat sociaal-liberaal in deze tijd van ingrijpende maatschappelijke verandering. Een cruciale ontwikkeling is de fragmentering van de samenleving in allerlei verschillende netwerken. Wat dat voor gevolgen voor de rechtsstaat heeft, is een van de vragen die de auteurs stellen.

In het zoeken naar antwoorden laten zij zich inspireren door denkers van deze tijd als Sargent, Schuyt en Dahrendorf.

een reductie van inhoudelijke betekenissen. Bovendien gaat het daar eenvoudigweg niet om. Van oudsher staat het sociale voor het 'maatschappelijke': onderdeel uitmakend van, zijn eigenschappen ontleend aan de maatschappelijke verhoudingen waarin het een rol speelt. En als we er zo tegenaan kijken, dan blijkt dat de aanduiding van het sociale iets zegt over het *maatschappelijke karakter* van het liberale motief van vrijheid. Hetgeen dus al direct betekent dat dit motief van vrijheid niet 'op zichzelf' of 'voor zichzelf' mag worden beschouwd.

De belangrijkste boodschap is dus dat het sociaal-liberalisme zich tegenover een vrijblijvende interpretatie van het liberalisme plaatst. Een vrijblijvendheid - vrijheid, marktvrijheid, individuele vrijheid - die vooral het neoliberalisme aankleeft, hier te lande door de VVD vertegenwoordigd. Daartegenover richt een eigentijdse interpretatie van sociaal-liberalisme zich op het (mede) tot stand brengen van nieuwe verbindingen tussen maatschappelijke macht en individuele vrijheid. Voor D66 is deze verhouding al vanaf het eerste begin een essentiële geweest. Vandaar het accent dat door de partij op het *democratiebegrip* werd gelegd.

Onorthodox

D66 is ontstaan in een tijd waarin de Nederlandse politiek in een ernstige crisis was geraakt. Politieke ontwikkelingen blokkeerden, liepen stuk op de verzuilde structuur van die dagen. D66 was, als nieuwe 'niet-verzuilde' partij, beter in staat om op de nieuwe eisen van de tijd in te gaan. Zij had, naast de institutionele vernieuwing van het politieke bestel, ook op andere terreinen oog voor nieuwe en onorthodoxe oplossingen waarmee actuele vraagstukken konden worden aangepakt. De partij werd in die jaren wel getypeerd als een beweging van neo-democraten en als links-liberaal. Het is verleidelijk om de aanduiding sociaal-liberaal hiermee nu gelijk te stellen, maar dat zou een al te gemakkelijke stap zijn. De wereld van vandaag is immers niet meer dezelfde als die van drie of vier decennia geleden. En in die verleden tijd - vooral vanaf de jaren zeventig - stond het sociaal-liberale denken sterk in

Christiaan de Vries is cultuurfilosoof en directeur van het wetenschappelijk bureau van D66 en Carel Tielenburg is bestuurskundige en docent aan de Haagse Hogeschool.

het teken van het debat over de verzorgingsstaat. Een voorbeeld hiervan is het werk van de socioloog Ralf Dahrendorf, die al langer in Europa één van de voornaamste pleitbezorgers van het sociaal-liberalisme is.

Van verzorging naar netwerk

De tijden zijn veranderd. Als we nu een karakterisering van de huidige samenleving zouden moeten geven dan is een *netwerkmaatschappij*, in plaats van een *natie- en/of verzorgingsstaat*, zo gek nog niet. Het is een bijzondere overgang die hiermee wordt aangegeven. Allereerst valt het accent, als het om de 'orde van de macht' gaat, op de maatschappij en minder op de staat, zoals dat in de afgelopen decennia het geval was. Nagegaan moet dus worden wat hiervan de betekenis is voor de staat en voor de op de staat georiënteerde democratische ordening van de macht, waarvan ook het parlementair-politieke systeem deel uitmaakt. Ook naar de eigenschappen van maatschappij en samenleving zal met andere ogen moeten worden gekeken. Eén ding is wel duidelijk en dat is dat er een grondige verschuiving plaatsvindt in zowel de objectieve structuren, als de subjectieve drijfveren voor de burger om maatschappelijk en democratisch te participeren, teneinde zijn of haar vrijheid te garanderen. De manier waarop hij of zij dat doet, kenmerkt zich door variëteit, differentiatie en een zekere autonomie. Dit in tegenstelling tot de overwegend 'centralistisch' en op de nationale staat gerichte oriëntatie van voorheen.

Dat alles hangt direct samen met de twee andere overgangen die worden gemaakt. Van 'verzorging naar netwerk' betekent, zou je bijna zeggen, een volgende fase in het proces van zelfstandiging van het maatschappelijk subject. Onder het industriële regime was er eerst de klasse en toen de sterk ideologisch gerichte maatschappelijke organisatie van de verzuiling. Daarna heeft de verzorgingsstaat zijn pendant gekend in een versneld proces van individualisering. De maatschappelijke organisatievorm die hier het gevolg van is, is het sociale 'netwerk'. Van belang is hier tegelijkertijd bij te begrijpen dat we deze maatschappij, althans zijn verhoudingen, in mondiale en regionale termen moeten beschouwen. Ook al ontwikkelt dit inzicht zich met name in de politieke partijen maar langzaam; vandaag vormt deze regionale en mondiale differentiatie de realiteit en de context voor elke politieke vraagstelling.

Alle politieke stromingen zullen zich van deze ontwikkelingen rekenschap moeten geven. Het is niet overdreven te zeggen dat in de positie die zij hierin innemen het 'nut' van het handelen zal afhangen. Daarom luidt de probleemstelling voor onze analyse hier: wat is de betekenis van het predikaat sociaal-liberaal in een tijd van ingrijpende maatschappelijke verandering, zoals die de afgelopen eeuw tot uitdrukking is gekomen in de transformatie van klassemaatschappij naar netwerkmaatschappij?

De opkomst van de netwerkmaatschappij

De transformatie waaraan wij hier het laatste refereren, heeft dus zo ongeveer een halve eeuw in beslag genomen.¹ Maar om zinvol

1) Deze transformatie is beschreven in diverse publicaties van het wetenschappelijk bureau van D66. Zie bijvoorbeeld *De waarde van de democratie (1994)* en *De open samenleving en haar vrienden (1995)*. Voorts is er, vooral in de periode 1991 - 1995, in *Idee veel aandacht geweest voor de politiek-theoretische betekenis van deze overgangen.*

te kunnen spreken over de netwerkmaatschappij als zodanig moeten we hier eerst iets zeggen over de betekenis van de netwerken zelf.

Wat verbeeldt een netwerk? Het is toch vooral een associatief en beschrijvend begrip, om kort te gaan: netwerken zijn zowel sociale als nuttige verbindingen tussen mensen. In de laatste betekenis zijn netwerken verbindingen tussen mensen en functies. Dat gaat al op voor een netwerk van ouders rond een school. Het geldt zeker voor een beleidsnetwerk dat zich richt op de realisering van infrastructuur, bijvoorbeeld een weg rond een stad. Een netwerk is altijd functioneel van aard: de contacten worden met een bepaald doel aangegaan. Met een netwerk wordt iets bereikt, er wordt iets mee gerealiseerd. Van doorslaggevend belang voor het welslagen van het netwerk zijn: de dynamiek in de onderlinge relaties en de snelheid van informatieverwerking. Voorts zijn de belangrijkste kenmerken: het bestaan van wederzijdse afhankelijkheden in combinatie met een voldoende mate van cohesie: zij geven mensen een plaats en bieden aan mensen een identificatiemogelijkheid. Netwerken bevinden zich veelal tussen officiële instellingen in. Zij vormen informele verbanden en vervangen gaandeweg de formele en veelal statische structuren. En wat misschien nog wel het belangrijkste is: een netwerk bestaat nooit op zichzelf. Netwerken vormen informele communicatieve systemen en ketens, die ze op hun beurt weer met andere netwerken verbinden.

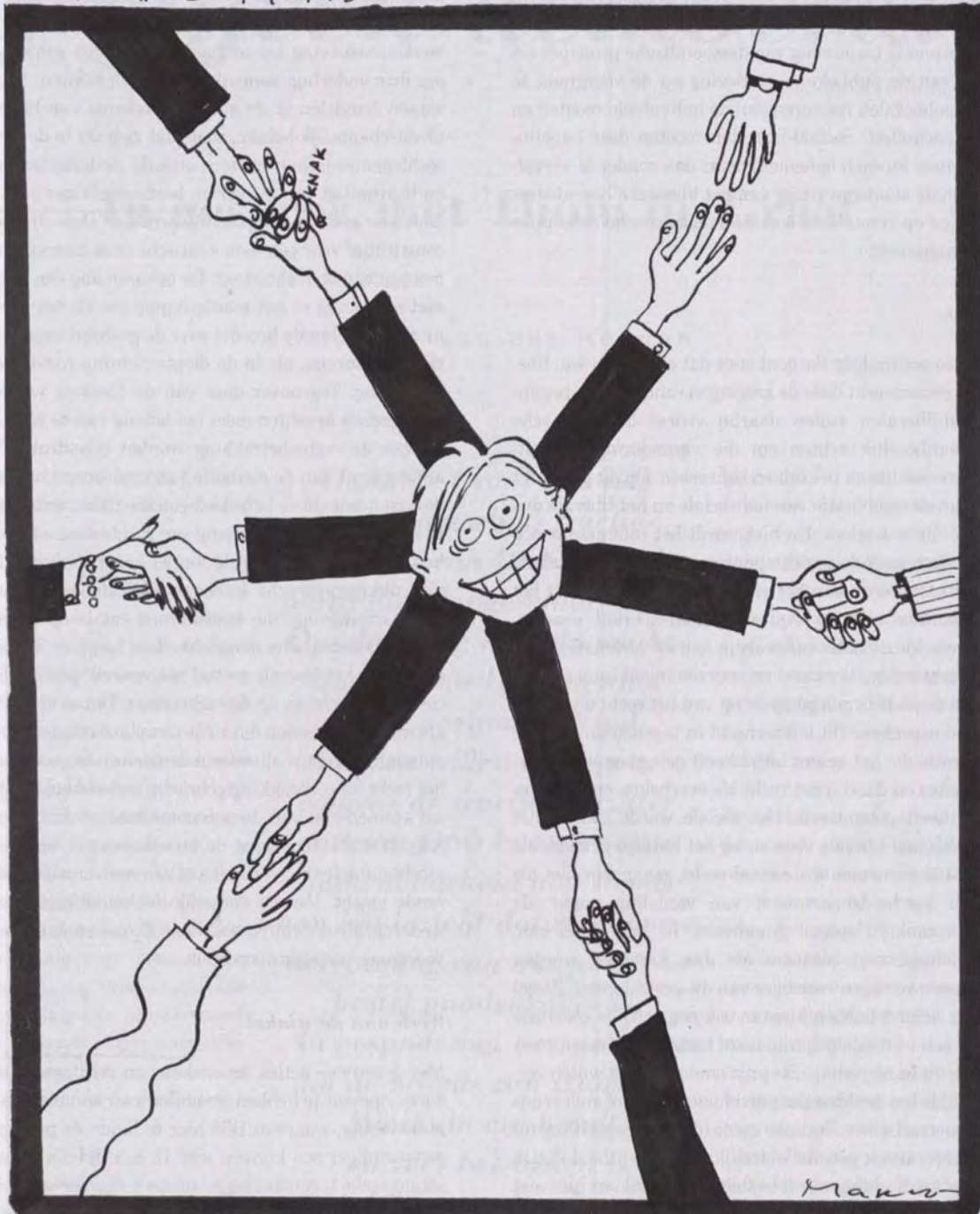
Op de meest uiteenlopende terreinen kunnen we ze waarnemen, zowel in het openbaar bestuur, de economie als in de civiele maatschappij. Netwerken vertegenwoordigen een nieuw type van maatschappelijke organisatie. Op zichzelf genomen zijn ze dynamisch, stimulerend en vernieuwend, van aard. Daarom passen zij zo goed bij de huidige snelle ontwikkelingen en geven daar ook vorm aan. Dit type van maatschappelijke organisatie past ook als een dekseltje op het doosje van de technologische productiewijze. Sociale en technologische veranderingen zijn direct aan elkaar gerelateerd.

Deze veranderingen bieden tegelijkertijd de mogelijkheid van een ander perspectief op de verhouding tussen staat en maatschappij. In de politicologie bijvoorbeeld en ook in toenemende mate in de rechtswetenschap bijvoorbeeld gaat men er niet langer van uit dat de overheid de samenleving bestuurt. Vele actoren trachten gezamenlijk een beleidsveld te besturen: het 'beleidsnetwerk' als manier van zelfsturing. En tegen deze achtergrond valt makkelijk in te zien dat een en ander ingrijpende gevolgen heeft. Allereerst betekent het de onttakeling van de grote massieve en centrale staatsapparaten. De ontwikkeling neigt naar een 'horizontale', in plaats van een 'verticale' bestuurlijke organisatie en meer in het algemeen, de verschuiving van het nationale naar het regionale en Europese bestuurlijke niveau.

Nieuwe identificatie

Op sommige beleidsterreinen heeft het netwerk al een geschiedenis van vele (tientallen) jaren achter de rug. De volkshuisvesting, de volksgezondheid en het onderwijs, maar ook de technologiesector zijn hier voorbeelden van. De mogelijkheden voor burgers en maatschappelijke groeperingen om de gang van zaken in het openbaar bestuur te beïnvloeden zijn deze eeuw steeds toegenomen. In het verleden vormde de interactie tussen staat en maatschappij de voornaamste factor in wat je de vorming van netwerken *avant la lettre* zou kunnen noemen. Thans is echter de mondiale en tech-

MODERNE MENS:

nologisch gerichte economie de belangrijkste kracht achter de ontwikkeling van de *netwerkmaatschappij*. De socioloog Manuel Castells spreekt in dit verband van een historische overgang naar het nieuwe informatietijdperk en de opkomst van een geheel nieuw technologisch paradigma. Dit tijdperk wordt ook gekenmerkt door nieuwe sociale tegenstellingen en nieuwe processen van in- en uitsluiting. Mensen vormen hun identiteit in en via het netwerk waar zij deel van uitmaken. Nieuwe netwerken verschaffen de mogelijkheden en onderwerpen voor weer nieuwe identificaties. Identificaties, die dus minder dan ten tijde van de klas-schappij, aansluiting vinden bij symbolen van expliciet-politieke aard. Men identificeert zich nu gemakkelijker met sym-

bolen van culturele, etnische of religieuze aard en veel minder - dat is voor een partij als D66 belangrijk - met de klassieke noties van openbaarheid, staatsburgerschap en politieke gemeenschap.

Naar een eigentijdse opvatting van sociaal-liberalisme

Liberalisme verwijst niet naar een bepaalde politieke stroming en theorie. Er bestaan meerdere benaderingen. Een bekend en vaak aangehaald onderscheid is dat tussen het neoliberalisme en sociaal-liberalisme. De Italiaanse politieke filosoof Bobbio heeft in dit verband weleens gewezen op de verhouding tussen liberalisme en democratie. Die wordt wel vaak als vanzelfsprekend veronder-

steld, maar schijn bedriegt. De neoliberalen bezitten eigenlijk geen antenne voor democratievraagstukken, maar herleiden deze tot het leerstuk van individuele en marktvrijheid. Sociaal-liberalen zijn daarentegen geneigd, juist op grond van het vrijheidsbeginsel, de consequente toepassing van democratische principes als constituenten van de publieke samenleving op de voorgrond te plaatsen. De neoliberalen refereren aan de individuele rechten en individuele capaciteiten. Sociaal-liberalen moeten deze bepalingen in hun verhaal kunnen opnemen, maar dan zonder te vervallen in de minimale staatsopvatting van het klassieke liberalisme, of terug te vallen op verouderde sociaal-democratische concepties van de verzorgingsstaat.

Levenskansen

De Amerikaanse politicoloog Sargent stelt dat elke vorm van liberalisme wordt gekenmerkt door de neiging verandering te begunstigen. Sociaal-liberalen zullen daarbij vooral democratische structuren onontbeerlijk achten om die veranderingen maatschappelijk in te bedden en te kunnen beheersen. Op dit punt valt ten behoeve van de combinatie van het sociale en het liberale dus nog het nodige uit te werken. En hier wordt het interessant nog eens even te kijken naar de gezichtspunten van Ralf Dahrendorf. Dahrendorf introduceerde aan het eind van de jaren tachtig het begrip *levenskansen* als een typisch sociaal-liberaal concept. Dahrendorf koppelde de notie van welzijn aan de verhouding tussen toegangsrechten (*entitlements*) en voorzieningen (*provisions*). Hier wordt dus de nadruk gelegd op de rol van het recht bij de toedeling van aanspraken. Dit bijvoorbeeld in tegenstelling tot de sociaal-democratie die het accent altijd heeft gelegd op de regulering van behoeftes en daarbij het recht als overheids- en distributieinstrument heeft gehanteerd. Het sociale wordt hier in het kader van een sociaal-liberale visie en bij het huidige gemiddelde welvaartspeil dus hernomen als sociaal recht, maar dan niet als paternalistisch overheidsinstrument van verdeling, maar als democratisch verankerd sociaal grondrecht. In Nederland kan, naast Kees Schuyt, een econoom als Jan Lambooy worden beschouwd als een vertegenwoordiger van dit gezichtspunt. Zowel Dahrendorf als Schuyt hebben hieraan ook nog eens de conclusie verbonden dat een wettelijk gegarandeerd basisinkomen een voorname sleutel is tot burgerschap. Dit juist omdat zij niet willen vervallen in enerzijds het neoliberale individuele dogma of anderzijds het sociaal-democratische collectieve credo (dit in tegenstelling tot het sociaal-democratisch getinte wettelijk recht op arbeid dat in *De Voorzet* van Opschudding wordt bepleit!). Het gaat ons hier niet om het basisinkomen zelf, maar veeleer om de principiële opvatting van een notie als levenskansen. Namelijk dat deze maatschappelijk vertaald moeten kunnen worden in 'bestaansrechten'. Als zodanig benoemd moeten zij dan ook verankerd kunnen worden in de publieke sfeer, zonder dat zij daarmee worden gecollectiviseerd.

Rechtsgemeenschap

Het begrip van het collectieve is ook nog op een andere manier problematisch geworden. Dat kan ook niet anders in een maat-

schappij waarin individualiteit en netwerk hoofd-categorieën zijn geworden van het sociale leven. De onbeheerste ontwikkeling die we de laatste jaren aan dit front kunnen waarnemen, baart zorgen. Het is de vraag hoe de heterogeniteit van de individuele netwerksamenleving tot eenheid kan worden gebracht als het gaat om drie onderling samenhangende elementen: het vermogen tot samen handelen in de sociale betekenis van het woord, het gemeenschappelijk belang, zoals dat zich uit in de betekenis van de rechtsgemeenschap en tenslotte de wederzijdse herkenbaarheid en legitimiteit van burger en bestuur, als het gaat om het democratische systeem van besluitvorming.² Deze drie bepalingen zijn constitutief voor een democratische orde van samenleving en elementen van de rechtsstaat. De behandeling van deze elementen is niet eenvoudig in een maatschappij die als het ware centrifugaal uitdijt: zowel in de breedte over de grenzen heen, als in de hoogte richting Europa, als in de diepte richting regionale en lokale samenleving. Tegenover deze van de concrete werkelijkheden abstraherende krachten moet het belang van de rechtsgemeenschap en van de rechtsbetrekking worden benadrukt. Zij vormen de andere kant van de medaille van democratische gemeenschap en de communicatieve betrekkingen die haar vorm geven.

In een dergelijke samenhang van rechtsstaat en democratie wordt het sociale en het liberale motief van het sociaal-liberalisme tot uitdrukking gebracht. In een op individuele vrijheid gestelde netwerksamenleving, die voortdurend uit is op de revolutionering van haar technische mogelijkheden, krijgt de verbinding van het sociale en het liberale motief 'als vanzelf' gestalte in een oriëntatie op het recht en op de rechtsstaat. Dat is vooral van betekenis als we ons realiseren dat in de complexe maatschappij van de eenentwintigste eeuw alleen een democratisch gecommuniceerd en in het recht tot uitdrukking gebracht, gedeeld belang de tegenhanger zal kunnen zijn van de autonome macht van het particuliere belang. Net als dit belang de tegenhanger is van de autocratische machtsuitoefening van de kant van een verzelfstandigende uitvoerende macht. Van en dergelijk denken zijn in Nederland, naast wederom Kees Schuyt, ook René Foqué en Jan Glastra van Loon voorname vertegenwoordigers.

Werk aan de winkel

Met deze twee noties, levenskans en rechtsgemeenschap, menen we de opmaat te hebben gevonden voor een nieuwe sociaal-liberale beweging, waarvan D66 hier te lande de partijpolitieke vertegenwoordiger zou kunnen zijn. In een tijd als de onze, waarin de ideologische tegenstellingen zo sterk zijn vervaagd en de individualisering zich krachtig heeft doorgezet, is de nadere inhoudelijke uitwerking van deze korte omschrijvingen van de betekenis van het sociaal-liberalisme van groot belang. Daarbij vergeleken blijven de formuleringen die tegenwoordig gemeengoed lijken te worden in het kader van de zogenaamde Derde Weg veel te opportunistisch van toon en te oppervlakkig van inhoud. In Nederland heeft het tweede paarse kabinet langzamerhand, op een enkele uitzondering na, wel aangetoond dat zij geen ambities heeft beleid te vormen vanuit sociaal-liberale principes. Dat het sociaal-liberalisme zich in de praktijk reeds door de deelnemende partijen heen zou hebben gevormd, komt neer op gezichtsbedrog. Wat wij willen benadrukken, is dat sociaal-liberalisme op dit moment niet veel meer is dan een etiket, tenzij D66 de handschoen opneemt die de geschiedenis haar nu lijkt toe te werpen. Sociaal-liberalen aller partijafdelingen, er is werk aan de winkel! ♦

2) Over de samenhang van deze drie dimensies van rechtsstaat en democratie heeft onder meer René Foqué geschreven. Zie hiervoor onder meer zijn bijdrage 'Rechtsstatelijke vernieuwing' aan de publicatie *De lege plek van de macht, uitgegeven door De Balie, september 1993*.